

Сутність і змістовна характеристика самореалізації особистості

Анотація. У статті проаналізовано сутність дефініції «самореалізація», розглянуто взаємозв'язок і взаємообумовленність її діяльнісно-цільових, ціннісно-сміслових, мотиваційно-потребнісних і оціночно-рефлексивних змістовних характеристик. Акцентовано увагу на структурно-функціональних компонентах самореалізації.

Ключові слова: самореалізація, цілі, цінності, смисл, мотиви, творчий потенціал, потреби.

Пинская Е.Л. Сущность и содержательная характеристика самореализации личности

Аннотация. В статье проанализирована сущность дефиниции «самореализация», рассмотрено взаимосвязь и взаимообусловленность ее деятельностно-целевых, ценностно-смысловых, мотивационно-потребностных и оценочно-рефлексивных характеристик. Акцентировано внимание на структурно-функциональных компонентах самореализации. **Ключевые слова:** самореализация, цели, ценности, смысл, творческий потенциал, потребности.

Pinska O.L. Essence and content characteristic of self-realization of personality.

Annotation. The essence of the definition "self-realization" is analyzed in the article, the interrelation and interdependence of its activity-purpose, value-semantic, motivational-demanding and evaluative-reflective characteristics is revealed. Attention is focused on the structural and functional components of self-realization.

Key words: self-realization, goals, values, meaning, creativity, needs.

Постановка проблеми. Нові структурно-змістові зміни в сучасному суспільстві, що характеризуються нестабільністю, невизначеністю, відчуттям непередбачуваності завтрашнього дня, руйнуванням моральних орієнтирів, ставлять людину перед необхідністю індивідуального вирішення складних питань, пов'язаних з пошуком себе, з визначенням своїх можливостей і бажань, свого місця у світі. Ці питання напряду пов'язані з проблемою самореалізації, з формуванням потреби в ній, з умінням бачити, знаходити, створювати умови, які сприяють переводу потреби в самореалізації із потенційної в актуальну.

Аналіз досліджень та публікацій. Аналіз досліджень свідчить, що у психологічній науці проблема самореалізації особистості досліджується в різних аспектах: пошук механізмів розвитку особистості як детермінант самореалізації (К. А. Альбуханова-Славська, Л. В. Галажинський, В. П. Зінченко, Л. А. Коростильова, Д. А. Леотьев, В. І. Слободчиков та ін.); визначення змісту і розведення понять «самореалізація», «самоактуалізація», «самоідентифікація», «саморозвиток» (І. Б. Дерманова, Л. А. Коростильова, Е.В.Сайко, Т.Н.Тимофеева, Г.А.Цукерман та ін.). можливості саморегуляції, саморозвитку, самореалізації (К. А. Альбуханова-Славська, Л.І.Анциферова, Д. А.Леотьев, О. А.Конопкін, Л. А. Коростильова, В.В.Столін Радул та ін.). можливості самореалізації людей в різних видах професійної діяльності (Н.К.Бакланова, І.В.Коновалова, Н.Н.Радул, О.Ю.Рибаков, та ін.).

Водночас аналіз наукових праць показав, що потребують подальшого дослідження питання, пов'язані зі специфікою становлення і розвитку даного психологічного феномену в онтогенезі.

Мета статті полягає в уточненні дефініції «самореалізація», розкритті її змістовних характеристик та структуро-функціональних компонентів.

Виклад основного матеріалу. Термін «самореалізація», який бере свій початок у філософії античності (в роботах Аристотеля), за всю історію вивчення

набув багато трактовок, однак єдиного підходу до визначення його сутності так і не було сформульовано. Одними з перших свої погляди на проблему самореалізації виразили зарубіжні психологи гуманістичного напрямку (А.Маслоу, К.Роджерс, Е. Фромм та ін.), які розкривали сутність категорії «самореалізація» через близький за змістом термін «самоактуалізація». В їх працях самоактуалізація розглядалася як усвідомлене прагнення людини до реалізації своїх потенціалів і одночасно як механізм і процес розвитку людини з метою стати повноцінною функціонуючою особистістю. Найбільш повно самоактуалізація розкрита А.Маслоу, який визначає її як прагнення людини до того, щоб стати тим, ким вона здатна стати, тенденцію актуалізувати те, що міститься в її внутрішньому потенціалі. Визначивши ієрархію людських потреб, А.Маслоу стверджував, що тільки тоді, коли людина, задовольнивши свої базові потреби, створює основи для виникнення в подальшому вищих потреб, вона отримує можливість більш уважно відноситися до себе, прислуховуватися до власних почуттів, приймати на себе відповідальність за обраний шлях і таким чином, в кінцевому рахунку, досягати стадії самореалізації. Самореалізація по А.Маслоу є процесом, який полягає в реалізації людиною свого внутрішнього потенціалу. Людина сама творить своє життя, ставить перед собою цілі і визначає шляхи і способи їх досягнення [14, с.49].

У сучасній психології поняття «самореалізація» визначається як «виявлення і розвиток індивідом особистісних здібностей у всіх сферах діяльності» [15, с. 292], «найбільш повне виявлення особистістю індивідуальних і професійних можливостей [8, с. 133]. З точки зору І.Ф.Ісаєва, М. І. Ситникової самореалізація – це процес перебудови внутрішніх структур людської психіки, тобто сутнісних сил людини (особистісні здібності, потреби, знання, уміння, навички), що опредметнюються в практичній діяльності [18]. Э.В. Галажинський стверджує, що самореалізація є «тим інтегруючим фактором, з яким пов'язано вирішення проблем життєвого самовизначення, вибору життєвого середовища, найбільш адекватних для самоздійснення і формування життєвих стратегій» [3, с. 7]. На думку Л.В. Коростильової, «процес самореалізації в загальному вигляді являє собою здійснення самого себе в житті і повсякденній діяльності, пошук і утвердження свого особливого шляху в кожний даний момент часу» [11, с.52]. Як «свідомий, цілеспрямований процес розкриття і опредметнення сутнісних сил особистості в її різноманітній соціальній діяльності», визначає самореалізацію Л. Н Коган [9, с.147].

Як бачимо серед науковців немає єдності думок щодо визначення сутності поняття «самореалізація». Проте слід зазначити, що при всій варіативності поглядів на проблему, науковці пов'язують самореалізацію з розкриттям сутнісних сил людини, розумінням самореалізації як провідної рушійної сили особистості, визнанням особливостей поєднання внутрішніх стимулів і зовнішніх умов саморозвитку, свідомим аналізом особистісних прагнень, умінь, зусиль та дій, здійсненням самого себе в житті і повсякденній діяльності, пошуком і утвердженням свого особливого шляху в кожний даний момент часу.

Розуміння людиною власної сутності і призначення, можливостей і обмежень, здібностей, самооцінки, умінь розпоряджатися своїм життям і нести відповідальність за прийняті рішення, неможливе без особистісної самореалізації. Методологічним принципом в дослідженні самореалізації особистості є розуміння людини як істоти діяльній. В контексті діяльній підходу «самореалізація особистості проявляється як діяльній-процесуальній принцип становлення особистості» [19, с. 9] і розглядається як діяльність, що спрямована на створення людиною свого життя, самої себе і виступає як внутрішній, суб'єктивній її смисл.

Проте, як зазначають О.А. Кисельова, М.А. Недашківська «не всяка діяльність є самореалізація. Необхідна умова самореалізації – свідомо постановка особистістю мети своєї діяльностей» [7, с.122]. Тільки тоді, коли мету діяльностей свідомо визначає сам суб'єкт і прагне здійснити свою життєву мету, наголошують науковці, коли мета є внутрішнійю детермінантою діяльностей особистості, самореалізація має місце. При цьому, успішність самореалізації детермінується усвідомленістю і прийняттям особистістю суспільніх цілей як особистісно значимих. І чим цінніші і значиміші для суспільства життєві цілі особистості, тим більша ступінь здійснення, «виконання» самореалізації людини. Слід зазначити, що соціально зріла особистість не просто свідомо ставить і вибудовує в єдину лінійю свої життєві цілі, вона також бере на себе відповідальність за їх реалізацію [там же, с. 124, с. 130].

Прагнення особистості до більш високих цілей при зорієнтованості на соціально значимі цілі, здійснюється тоді, коли у людини є сильній збуджувальній мотив для особистісного зростання. Загально відомо, що мотив – це збудження до діяльностей, пов'язане з задоволення потреби суб'єкта, причина яка лежить в основі вибору дій і вчинків, сукупність зовнішніх і внутрішніх умов, що викликають його активність. Сукупність стійких мотивів, які знаходяться в певній ієрархічній залежності, створюють мотиваційну сферу особистості. Тому продуктивна самореалізація можлива лише за умови створення належній мотиваційній основи, як сукупності внутрішніх і зовнішніх рушійніх сил, які спонукають людину до діяльностей, визначають її поведінку, форми діяльностей, надають цій діяльностей спрямованість, орієнтовану на досягнення певній мети особистісніх і суспільніх цілей. Суттєвий вплив на мотивацію діяльностей людини здійснюють потреби, які активізують людину на пошук мети, досягнення якої може задовольнити цю потребу. Базовою потребою, що мотивує різні види діяльностей людини та визначає її ефективність, А. Маслоу вважав потребу в самореалізації. Потреби в самореалізації об'єднують спонуки, пов'язані з прагненням людини до найповнішої реалізації набутих знань, умінь, здібностей, особистого потенціалу [14]. Цю думку поділяє Л. М. Коган стверджуючи, що настійлива внутрішній потреба спонукає до самореалізації. Самореалізація у цьому розумінні виступає як безкорислива, бо єдиний її «зиск» – прагнення до виконання своєї життєвої мети, до власного вільного розвитку [10, с. 137].

В ряді наукових досліджень (1, 2, 4, 17) доведено, що індивід, включаючись у життя суспільства, повинен не лише правильно сприймати, розуміти предмети, різні соціальні явища та їх значення для людей, а й

«привласнити» їх, зробити ціннісними особисто для себе. Цінність конкретної особистості зумовлена тим, у чому вона вбачає головний зміст людського існування і як реалізує свою концепцію життя. У контексті нашого дослідження особливий інтерес становлять індивідуально-особистісні цінності, які виступають підґрунтям для формування цілей і завдань процесу самореалізації, визначають результативність і вектор цього процесу і виступають своєрідною мірою її продуктивності.

І.Ф. Ісаєв, розкриваючи компоненти цінностей самореалізації, акцентує увагу на таких з них: цінності-цілі – визначають значення цілей самореалізації; цінності-засоби – фіксують значення засобів здійснення самореалізації; цінності-відносини – відображають значення ставлень як основного механізму функціонування цілісної особистості; цінності-значення – виявляють сенс самореалізації; цінності-якості – розкривають зміст якостей, необхідних для самореалізації особистості [18]. До того ж цінності не існують окремо одна від одної, так само як не можуть існувати ізольовано від діяльності особистості чи суспільства.

Ті цінності, які виступають для особистості в якості стратегічних цілей її діяльності називають ціннісними орієнтаціями особистості. На думку Ю.В.Артюхової, «ціннісні орієнтації – це внутрішній компонент самосвідомості, який впливає на мотиви, інтереси, установки, потреби особистості. Вони відмежовують істотне для даної людини від несуттєвого. У силу цього, ціннісні орієнтації виступають важливим чинником, що обумовлює мотивацію дій і вчинків особистості» [2, с.6]. За В.Г. Алексеевою, ціннісні орієнтації є формою включення суспільних цінностей в механізм діяльності і поведінки особистості. Система ціннісних орієнтацій – це «основний канал засвоєння духовної культури суспільства, перетворення культурних цінностей в стимули і мотиви практичної поведінки людей» [1, с.63]. Як зазначає Є.І.Головаха «Несуперечлива система ціннісних орієнтацій, яка лежить в основі формування змістовно і хронологічно життєвих цілей і планів, є найважливішою умовою успішної самореалізації людини у майбутньому [4, с.15]. Отже, ціннісні орієнтації займають особливе місце у психологічних утвореннях особистості і допомагають у побудові пріоритетів у мотивах, поведінці чи уподобаннях людини.

Цінність, що займає найвище положення в системі ціннісних орієнтацій, та має для індивіда найбільшу значимість, визначає провідну спрямованість особистості [1, с. 65]. Домінуюча спрямованість життя особистості на реалізацію певних життєвих цінностей визначає смисл життя. Науковці розкривають поняття «смысл життя» як узагальнений та усвідомлений принцип життя (К.О.Альбуханова-Славська), найбільш узагальнене смислове утворення системи особистісного цілепокладання (Т.М.Титаренко), ієрархію життєвих цінностей, що підпорядковані головній меті (В.Є Чудновський). Потреба у визначенні смислу життя, на думку І.Е. Бекешкіної, входить до складу насущних потреб особистості. Незадоволеність потреби в смислі життя веде до обезсмислення життєвого шляху. Смыслжиттєва визначеність необхідна людині для відчуття міцності, стійкості і спрямованості життя, надання йому цільності в часі і різноманітних проява [7,

с.133]. Смысл не суб'єктивний, людина не винаходить його, а знаходить у світі, в об'єктивній дійсності (Франкл). Саме тому Д.О. Леонт'єв, установивши стійкий кореляційний зв'язок життєвого і особистісного смислу людини, підкреслює: якщо життєвий смысл виступає об'єктивною характеристикою відношення об'єктів і явищ дійсності до життєдіяльності суб'єкта, то особистісний смысл виступає формою відображення життєвого відношення у свідомості суб'єкта, в образі світу [13, с.168-169]. У психології розвитку особистості розрізняють «засвоєння» смислу життя – вже відомого, «заданого» людині, і «осягнення» смислу, яке характеризує більш високий ступінь особистісного розвитку і відбувається у процесі постійного діалогу людини зі світом та собою [16, с.84]. Форми об'єктування смислу життя індивідів виступають способами їх самореалізації (А.Н.Грибакін).

Теоретичний аналіз свідчить, що самореалізація не є одномоментною дією, що приводить особистість до завершеності і повної досконалості. Це постійний рух до все нових можливостей, що відбувається шляхом подолання себе заради себе самого. Самореалізуючись, особистість завжди виходить за межі досягнутого нею. З цієї точки зору самореалізація є творчістю [16, с.171-172]. Пов'язуючи проблему самореалізації з питаннями виникнення, сутності і характеру творчих сил людини, розглядаючи самореалізацію з точки зору форм, в яких може протікати цей процес, Д.О.Леонт'єв використовує поняття «культуралізація» (опредметнення людини в об'єкті) і «персоналізація» (опредметнення, ідеальна представленість себе в іншій людині) як дві взаємопов'язані форми реалізації людиною своєї родової сутності в вільній творчій діяльності [13, с.156]. Л.А.Коростильова розуміє процес самореалізації «...як здійснення можливостей розвитку «Я» шляхом власних зусиль, співтворчості, співдії з іншими людьми, соціумом і світом в цілому» [11, с. 52].

Через потребу в творчості, в соціально-перетворювальній діяльності, здійснюється потреба особистості в самореалізації [10, с. 137], а «прагнення до творчої самореалізації є проявом істинної природи людини, яка не залишає її вибору [3, с.25].

Виходячи з того, що самореалізуючись особистість завжди прагне, найбільш повно втілити, виразити свою родову сутність, продуктивна самореалізація детермінується творчим потенціалом, який розглядається як інтегруюча якість особистості, що характеризує міру її можливостей ставити і вирішувати нові завдання у сфері своєї діяльності, що має суспільне значення [16, с. 169]. Основними складовими творчого потенціалу є духовний і трудовий потенціал у їх взаємозв'язку. Фундаментальним для онтогенезу особистості визнається духовний потенціал, який визначається як «інтегральна характеристика психічних можливостей (інтелектуальних, емоційних, вольових) її самореалізації» [цит. за 16, с.167].

Домінуючою властивістю творчого потенціалу виступає здатність здійснювати особливий вид творчості – життєтворчість, яка являє собою вищу форму творчого самовираження людини. В науковій літературі життєтворчість визначається як зміна смислової системи особистості відповідно до нових задач та

умов (Д.О.Леонт'єв), як духовно-практична діяльність особистості, спрямована на творче проектування і здійснення свого життя (Л.В.Сохань), як свідомо регуляція власного життя, що охоплює раціональну, емоційно-чуттєву, операційно-дієву сфери особистості (Л.Н.Коган), як особливий вид діяльності, спрямований на створення індивідуального життєвого шляху, що регулюється динамічною системою смислів і цінностей життя (О. Даценко). Життєтворчість виступає способом самореалізації.

Згідно з поглядами науковців (Б.Г. Анан'єв, М. Й.Боришевський, Л.С. Виготський, І.С.Кон, Д.О. Леонт'єв, С.Л. Рубінштейн, І. І. Чеснокова та ін.) велике значення для продуктивної самореалізації мають такі індивідуальні характеристики особистості як самопізнання, самооцінка, рефлексія.

Самопізнання забезпечує усвідомлення себе і свого місця в системі діяльності, уточнення, конкретизацію і розширення системи знань про себе, про свій «Я» – образ як особистості. У процесі самопізнання у людини формується адекватне уявлення про саму себе, свій внутрішній світ, здібності і потреби, тобто правильний образ «Я», на основі якого потім розбудовується мислинна модель бажаного майбутнього і особистість свідомо прагне використовувати ці знання з метою самовдосконалення. Отже, самопізнання виступає необхідним етапом на шляху людини до самореалізації. Тому чим повніше і адекватніше людина пізнає себе, тим більш повною буде самореалізація.

Слід зауважити, що знання про себе поєднане з певним ставленням до себе, становить самооцінку особистості. Самооцінка як одна з ключових складових внутрішнього світу людини – її «Я», визначається у психологічній літературі як: « компонент самопізнання, який включає поряд із знаннями про себе, власну самооцінку своїх здібностей, моральних якостей і вчинків»[10, с.87]. Зіставляючи реальну поведінку з вимогами «Я-концепції», особистість виробляє ряд стійких самооцінок, які з певною мірою адекватності дозволяють з'ясувати свій духовний та фізичний стан, свої відносини з зовнішнім світом та іншими людьми. Виступаючи регулятором поведінки і діяльності особистості, самооцінка дозволяє людині критично ставитися до себе, виробити вміння обирати реальну мету, змінювати поведінку і уявлення про власне «Я». Вона тісно пов'язана з рівнем домагань людини, тому завжди носить суб'єктивний характер: може бути адекватною (людина ставить цілі, що відповідають її здатностям, вмінням, можливостям, і яких вона реально може досягти), або неадекватно завищеною чи заниженою.

Діяльністю самопізнання, що виражає аналітичні дії особистості, пов'язані із самооцінкою, виступає особистісна рефлексія. Рефлексія як здатність суб'єкта відображати свої власні стани, особистісні якості, відносини, вчинки, переживання, ціннісні орієнтації, допомагає не тільки усвідомити себе (яким він бачить себе зараз; яким би він хотів стати в майбутньому; яким на його думку його бачать інші), але, при необхідності, і перебудувати їх. Стимулюючи осмислення і усвідомлення себе, визначаючи особистісний смисл тієї чи іншої події, рефлексія, сприяє видозміненню шкали цінностей особистості і створенню системи нових життєвих орієнтирів. Л.А.Петровська підкреслює, що

«...рефлексуючи власні прояви, людина отримує можливість виробляти нові форми активності, внутрішньої і зовнішньої» [цит. за 7, с.156]. З появою рефлексії, як стверджує С. Л. Рубінштейн, «виникає здатність принципово нового, більш якісного способу буття, який виходить за межі безпосередніх зв'язків і сприяє конструктивній самореалізації» [17, с.112].

Самореалізація як складне інтегроване психологічне утворення являє собою складну систему взаємодетермінованих структурно-функціональних компонентів. З точки зору І. Д. Єгоричевої основними компонентами структури самореалізації особистості виступають: самоідентифікація, саморозвиток, самоактуалізація, які є окремими типами діяльності. Самоідентифікація представлена автором як спеціально організована суб'єктом діяльність з метою ототожнення самого з собою на основі самосвідомості, визначення себе і відношення до себе у співвіднесенні з іншими і у відносинах з іншими, самоприйняття, «виявлення» себе в широкій дійсності. і на відповідному рівні формування уявлення особистості про себе як про цінність [6, с.28].

Особистісні зміни, які відбуваються в процесі самоідентифікації, слугують основою для виникнення нового типу діяльності – саморозвиток, яку людина спрямовує на саму себе, з метою позитивної самозміни в напрямку свого «ідеального Я», а також результат цієї діяльності. Значимим надбанням для особистості в процесі саморозвитку стає оволодіння рядом важливих психологічних характеристик: віри у свої здібності виконувати поставлені завдання; орієнтації на досягнення на відміну орієнтації на уникнення невдач; інтернального локусу контролю, що проявляється у здібності приймати відповідальність за свої дії, погляди, за події власного життя на себе. Мотиваційна основа саморозвитку полягає у збагаченні особистістю своїх сутнісних сил для кращої самореалізації в майбутньому, з метою наближення до ідеального «Я-образу» [6, с.29].

Наступний компонент структури самореалізації – самоактуалізація. Як спеціально організована суб'єктом діяльність, метою якої є виявлення потенційних можливостей, діяльнісних потреб, життєвих смислів, уявлень про власне призначення у світі і переведення їх на наступний етап (власне самореалізацію) в активну форму у вигляді мотивів, які приводять до прагнення їх реалізації, а також результат цієї діяльності, розглядає само актуалізацію І.Д.Єгоричева [6, с.30].

При цьому автор зазначає, що всі вказані структурні компоненти взаємопов'язані і взаємообумовлені. Зміст запропонованих автором структурних елементів самореалізації обумовлюється ціннісними орієнтаціями, смисложиттєвими установками людини, її мотиваційно- потребнісною сферою.

Висновки. Підсумовуючи, зазначимо, що самореалізація як складний психологічний феномен основними моментами якого є усвідомлення образу свого «Я», як унікального, неповторного світу, пошук і вибір цінностей, смислів, здійсненню яких особистість хоче присвятити своє життя, виступає вищим, кінцевим результатом саморозвитку особистості. Збігаючись за своєю суттю з свідомою творчою діяльністю, в якій утверджуються цінності, реалізуються

потреби у перебудові внутрішніх структур людської психіки, зростанні, самовдосконаленні як особистісних здібностей, так і внутрішніх якостей особистості, самореалізація виступає як її внутрішній суб'єктивний смисл. Самореалізація як універсальна здатність особистості відноситься до себе як до суб'єкта залежить як від соціальних можливостей, умов, так й від внутрішніх якостей особистості, її спрямованості і прагнення до самостійної реалізації суспільно і особистісно значимих цілей і завдань.

Список використаної літератури

1. Алексеева В.Г. Ценностные ориентации как фактор жизнедеятельности и развития личности // Психол. журн. – 1984. – Т. 5. – № 5. – С.63-70.
2. Артюхова Ю. В. Ценности и воспитание /Ю. В. Артюхова // Педагогика. – 1999. – № 4. – С.117-121.
3. Галажинский Э. В. Системная детерминация самореализации личности: Дис...д -ра психол. наук / Э. В. Галажинский – Томск, 2002. – 54 с.
4. Головаха Е. И. Жизненная перспектива и профессиональное самоопределение молодежи / Е.И. Головаха. – К.: Наукова думка, 1988. – 144 с.
5. Даценко О. А. Психологічний фундаменталізм життєтворчості особистості /Варіативність соціалізації особистості в умовах сучасного інформаційного суспільства: монографія / кол. авторів; ред. М. Н. М. Токарева. – Кривий Ріг: ТОВ НВП «Інтерсервіс», 2017. – 220 с.
6. Егорычева И. Д. Самореализация как деятельность / И. Д. Егорычева // Мир психологи. – 2005. – № 3 (43). – С.11-32.
7. Жизненный путь личности (вопросы теории и методологии социально-психологического исследования) / отв. ред. Л. В. Сохань. – К.: Наукова думка, 1987. – 280 с.
8. Каджаспарова Г. М., Каджаспаров А.Ю. Педагогический словарь Г. М. Каджаспарова., А. Ю. Каджаспаров. – М., 2000. – 133 с.
9. Коган Л. Н. Цель и смысл жизни человека / Л. Н.Коган. – М.: Политиздат. 1984. – 252 с.
10. Кон И С. Психология ранней юности: Кн. Для учителя / И.С.Кон. – М.: Просвещение, 1989 – 255 с.
11. Коростылева Л. А. Психология самореализации: брачно-семейные отношения личности / Л. А Коростылева. – СПб .: Изд-во С.-Петербур. ун-та ., 2000. – 242 с.
12. Леонтьев Д.А Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой регуляции / Д. А. Леонтьев. – М.: Смысл, 2003. – 286 с.
13. Леонтьев Д.А Психология с человеческим лицом: гуманистическая перспектива в постсоветской психологии / Под ред. Д. А. Леотьева, В.Г.Щур. – М. – С.156 –175.
14. Маслоу А. Психология бытия: Пер.с англ. / А. Маслоу. – М.: Рефл.-бук: К: Ваклер , 1997. – 304 с.
15. Осипов Г. В. Социологический и энциклопедический словарь / Г. В Осипов. – М., 1998. – 292 с.

16. Психологія і педагогіка життєтворчості: навч. метод. посібник /Ред. В. М. Доній, Г. М. Несен, Л. В. Сохань [та ін.]. Київ: ІЗМН, 1996.– 792 с.

17. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии / С. Л Рубинштейн – Москва: Педагогика, 1973. – 416 с.

18. Творческая самореализация учителя: культурологический подход. Учебное пособие / И. Ф. Исаев, М. И. Ситникова. – Москва-Белгород: Изд-во БГУ, 1999. – 224 с.

19. Токарева Н.М. Генеза особистості у вимірі екзистенційної психології / Н.М. Токарева //Актуальні проблеми психології в закладах освіти: збірник наукових праць. – Кривий Ріг: « НВП»» Інтерсервіс», 2003. – С.7-15.